

5-nji tema: Türkmen Türkçesinde çatı kategorisi (Türkmen dilinde işligiň dereje kategoriýasy)

Dersiň maksady:

- ✓ talyplara türkmen diliniň fonetik, morfologik we grammatik gurluş aýratynlyklaryny öwretmek;
- ✓ talyplara türkmen diliniň sözlük hazynasyny we semantik aýratynlyklary öwretmek;
- ✓ talyplara türkmen dilinde dürli temelar boýunça öz pikirlerini yzygiderli, logiki taýdan dogry beýan etmekligi öwretmek,
- ✓ talyplara türkmen diliniň dürs ýazuw düzgünlerini öwretmek;
- ✓ olara orfografik taýdan ýalňyşsyz beýan etmegiň tärlerini öwretmek;
- ✓ talyplaryň türkmen dilinde sözleşme medeniýetini we ýazuw endiklerini hem-de başarnyklaryny ösdürmek;
- ✓ dersde türkmen dilini we edebiýatyny oňat öwretmek üçin talyplaryň özara işjeňligini ýola goýmak;
- ✓ türkmen dili we edebiýat sapaklarynda tehnik serişdelerden peýdalanmak;
- ✓ türkmen dili we edebiýaty dersleriniň üsti bilen talyplarda watansöýüjiligi, zähmetsöýerligi, agzybirligi, ahlaklylygy, ynsaplylygy, türkmen milli we dünýä gymmatlyklaryna buýsanç, gözellige söýgi duýgularyny terbiýelemek.

Dersiň wezipeleri:

- talyplaryň türkmen diliniň fonetik, morfologik we grammatik başarnyklaryny ösdürmek;
- talyplaryň sözleýiş dilini kämilleşdirmek;
- talyplaryň ýazuw we hatdatlyk endiklerini ösdürmek,
- talyplaryň sözlük üstünde özbaşdak işlerini kämilleşdirmek
- talyplaryň okama we düşünme ukyplaryny ösdürmek;
- talyplaryň gürrüň berme we ýazyp beýanetme endiklerini kämilleşdirmek;
- söz öwrenme endiklerini artdyrmak;
- terjime etme ukyplaryny ösdürmek...

Dersiň görnüşi:

- dilden düşündirme;
- ýazuwdan beýanetme;
- sorag-jogap arkaly berkitme;
- shemaly we tablisaly düşündirme;
- tehniki serişdeler arkaly düşündirme;
- ýumşuň kömegi bilen geçileni gaýtalama...
- öý işi tabşyрма...

Dersiň ýörelgeleri:

- ✚ türkmen filologiýasy baradaky bilimiň mazmuny bilen onuň beýan edilişinin bitewiligini gazanmak,
- ✚ türkmen diliniň beýleki dersler we durmuş bilen baglanyşygyny üpjün etmek;

✚ edeplilik, dogry sözlülük, ynsanperwerlik, yzygiderlilik, sylag-hormat we ýaş aýratynlyklara dogry gelmek.

✚ ders we durmuş, teoriýa we praktika gatnaşygy esasynda olaryň özara baglanyşygyny üpjün etmek...

Dersiň usullary:

- ❖ talyplaryň özbaşdak işleri we ýumuşlary barlag etmek;
- ❖ **ACTIV Studio** we **Power Point** maksatnamalaryndan peýdalanmak,
- ❖ türkmen filologiýasy boýunça öwredilýän temanyň prezentasiýasyny geçirmek,
- ❖ diliň grammatik kategoriýalary bilen baglanyşykly kynçylyklarda „**akyly sagady**“, “**akyly kompas**” “**akyly şejeräni**“ kömege çagyrmak,
- ❖ talyplaryň arasynda özara pikirlenme minutlaryny geçirmek;
- ❖ talyplaryň logiki yzygiderliligine, subut edijiligine ünsi güýçlendirmek;
- ❖ Dersde düşnükçiligi we aýdyňlygy üpjün etmek...

Dersiň görkezme esbaplary:

- okuw kitaplary,
- gepleşik gollanmalary,
- ýazdyrylan ylmy çeşmeler,
- usuly gollanmalar,
- ses ýazgylary,
- deňişli suratlar,
- tablisalar, çyzgylar,
- sözlükler,
- metbugat maglumatlary.

✓ **“Işligiň dereje kategoriýasy” näme diýmek?**

❖ **Işligiň dereje kategoriýasy “işi ýerine ýetiren şahs bilen işiň predmetiniň arasyndaky gatnaşygy bildirýän goşulmalardyr.”**

- ✓ Dereje goşulmalary iş-hereketi ýerine ýetiriji (subýekt) bilen predmetiň (obýekt) öz aralaryndaky gatnaşygy görkezýän goşulmalardyr.
- ✓ Dereje goşulmalary asyl, ýasama, goşma we söz düzümi görnüşli işliklere-de goşulyp bilýärler.

❖ **Türkmen dilinde işligiň 5 sany derejesi bar:**

- ✓ **1. Düýp dereje.**
- ✓ **2. Şäriklik dereje.**
- ✓ **3. Ýükletme dereje.**
- ✓ **4. Özlük dereje.**
- ✓ **5. Gaýdym dereje**
- ✓ Dereje goşulmalaryny kabul etmedik düýp işliklere **işligiň düýp derejesi** diýilýär.
- ✓ Işligiň şäriklik derejesi düýp işlikleriň yzyna **“-yş/-iş/-uş/-üş/-ş”** goşulmalary goşulyp ýasalýar.
- ✓ Many taýýndan gymyldy-hereketiň birnäçe şahs tarapyndan bilelikde – şärikli ýerine ýetirilendigini, kömek bermegi, güýç synanyşmagy aňladýar.
- ✓ **OI özüniň diýjek zatlaryny Şiriniň kakasy bilen gepleşipdi.** Bu sözlemde gepleşmeklige iki kişi şärik bolupdyr. Olaryň biri **“ol”**, beýlekisi bolsa **“Şiriniň kakasy”**.

- ✓ **Düýn men oňa odun ýygnaşdym.** Bu sözlemde-de düýn bolup geçen odun ýygnamaklyk işine iki kişi gatnaşypdyr. Olar (men we ol) odun ýygnamaklykda şärikdirler.
- ✓ **Ýükletme dereje** asyl we ýasama işlikleriň yzyna “-t,-z, -dyr/-dir/-yr/-ir” goşulmalarynyň goşulmagy bilen ýasalýar.
- ✓ Bolup geçýän wakada gymyldy-hereketi sözlemiň hakyky eýesi däl-de, onuň tabşyrmagy bilen başga biri tarapyndan edilendigi (edilýändigigi, edilmelidigi) bildirilýär.
- ✓ Meselem: **oka-okat-, ýaz-ýazdyr-, gül-güldür, ýaz-ýazdyr-, gutar-gutart-...**
- ✓ **Ýükletme derejesiniň** goşulmalary täsirini geçirmeýän işliklere goşulanda, olar täsirini geçirýän işliklere öwrülýärler. Meselem: **tur-turuz-, gork-gorkuz-, ýat-ýatyr-, otur-oturt-...**
- ✓ **Özlük dereje** geçirýän işliklere “-yn/-in/-n; -yl/-il/-l” goşulmalary goşulyp ýazylýar. Bu goşulma köplenç täsirini geçirýän işliklere goşulýar.
- ✓ **Özlük dereje** diýilmeginiň sebäbi bu goşulmany kabul eden işliklerde iş-hereket subýektiň hut özi tarapyndan, özi üçin ýerine ýetirilýär. Meselem: Ahmet **geýindi** we **nahar edindi**.
- ✓ **Işligiň gaýdym derejesi** asyl we ýasama işlikleriň yzyna köplenç -yl/-il/-l, käte –yn/-in/-n goşulmalary goşulyp ýasalýar.
- ✓ **Gaýdym derejäniň goşulmalary** täsirini geçirýän işliklere-de, geçirmeýän işliklere-de goşulyp bilýär.
- ✓ **sürülýär** (sür- / -ül / -ýär)
- ✓ **suwarylýar** (suw- / -ar / -yl / -ýar)
- ✓ **ekilýär** (ek- / -il / -ýär),
- ✓ **ýygnaýar** (ýyg- / -yn / -na / -l / -ýar)

- ✓ **çekildi** (çek- / -il / -di)
- ✓ **çykyldy** (çyk- / -yl / -dy).
- ✓ İşliklere dereje goşulmalaryň birnäçesi goşulyp bilýär. Meselem, geý — geýin, geýindir, geýindirilýär; işle — işlet, işletdir, işletdirilýär. Bu ýagdaýda işligiň haýsy derejä degişlidigi dereje goşulmalarynyň soňkusy boýunça kesgitlenilýär.